

بررسی مهرهای زنان در دوره قاجار

اکرم محمدی زاده^۱

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۲۶

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۱۷

کد مقاله: ۸۶۸۴۸

چکیده

مهرها همواره در طی دوره‌های مختلف تاریخی مورد توجه جامعه بشری بوده است. این اشیا نشان‌دهنده هویت افراد مختلف بوده که به این وسیله فرمان خود را تایید می‌کرده‌اند. نوشته‌های مهر علاوه بر زیبایی ظاهری جنبه‌های مختلف تفکر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی افراد را بیان می‌کنند. در دوره قاجار داشتن مهر مورد توجه کلیه اقدار جامعه قرار گرفت و کلیه افراد از شاهان و شاهزادگان گرفته تا کشاورزان صاحب مهر شده بودند. زنان قشری از جامعه قاجار بودند که با توجه به شرایط اجتماعی آن دوره مهرهای زیادی از آنان معرفی نشده است. این پژوهش با هدف معرفی نوشته‌های مهرهای زنان به جهت شناسایی هویت و جایگاه اجتماعی و نیز باورهای مذهبی و سیاسی آنان مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. برای رسیدن به پاسخ این پرسش‌ها از روش تاریخی و توصیفی تحلیلی بهره گرفته شده است. اطلاعات و داده‌های مورد نیاز این تحقیق از طریق میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است. در این پژوهش روش تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز کیفی است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که زنان این عهد با توجه به جایگاه و مقام اجتماعی خود از مهرها با مضمون‌های مختلفی استفاده می‌کردند و سجع (نوشته) مهر نشان‌دهنده‌ی شخصیت مذهبی و جایگاه اجتماعی آنان بوده است.

واژگان کلیدی: مهر، زنان، سجع، دوره قاجار

۱- مقدمه

یکی از قدیمی‌ترین آثار به‌دست‌آمده در ایران مهرها هستند، انسان‌های اولیه پیش از اختراع خط برای نشان دادن مالکیت خود بر روی اشیاء به ساختن مهر فکر کردند. کنده‌کاری‌های بر جای مانده از دوران پیش از تاریخ بر بدنه‌ی صخره‌ها و دیوار غارها اولین نشان‌هایی است که پیشینیان از خود به یادگار گذاشته‌اند. این اشیاء کوچک در دوران پیش از اسلام دارای نقوش مختلف انسانی، گیاهی، حیوانی و خط بود. بعد از اسلام با تغییر نقش بر روی مهرها کارکرد آن هم‌چنان ادامه داشته است. گروه‌های مختلف جامعه بنا بر موقعیت اجتماعی و سیاسی از مهرهای خاصی استفاده می‌کردند. اغلب این مهرها در پای اسناد، قراردادهای مهم تجاری و سیاسی استفاده می‌شده است. تا بدین وسیله به معاهدی خود سندیت بیشتری ببخشند. در عصر قاجار به علت گسترده‌تر شدن روابط اجتماعی و نفوذ فرهنگ غرب نیاز به مهر کردن اسناد و دفاتر بیش از پیش ضروری گردید. همه افراد جامعه در صنف‌های مختلف دارای مهر شدند. امروزه اثر مهر آنان در پای نسخ و معاهده‌ها و همچنین خود مهر در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی دیده می‌شود. اما در این بین مهر زنان سهم کمی در میان نسخه‌ها و قراردادها دارد. مسأله اصلی در این پژوهش معرفی مهرهای زنان دوره قاجار به منظور شناسایی جایگاه اجتماعی زنان در این دوره است. این تحقیق از نظر روش تاریخی-توصیفی تحلیلی است و داده‌ها از طریق کتابخانه ای و میدانی به‌دست آمده‌اند.

۲- پیشینه پژوهش

کتاب، پایان نامه و مقالات زیادی درباره مهرهای قاجار نوشته شده است، که مهرها را از جنبه‌های مختلف ترکیب بندی خطوط و نحوه کار حکاکی مهر و افراد صاحب مهر بررسی کرده‌اند، اما به بررسی مهرهای زنان در دوره قاجار نپرداخته‌اند. جواد جدی در کتاب مهرهای سلطنتی در مجموعه موزه کاخ گلستان تنها به معرفی مهرهای این موزه پرداخته است و تصاویر باکیفیتی از این مهرها ارائه داده است. وی علاوه بر این در کتاب مهر و حکاکی در ایران یک صفحه به تصاویر مهرهای زنان اختصاص داده است. کتاب دیگر وی به نام دانشنامه مهر و حکاکی در ایران همان مطالب کتاب مهر و حکاکی را البته کمی مبسوط‌تر نقل کرده و دو صفحه را به تصاویر مهر زنان اختصاص داده است. محسن احتشامی نیز در کتاب مهرهایی از جنس عشق به معرفی مهرهای افراد مختلف دوره قاجار پرداخته است، وی تصاویری نیز از مهرهای زنان آورده است. عبدالحسین نوایی نیز مجموعه‌ای از اسناد مربوط به مهدعلیا را در کتاب "مهدعلیا به روایت اسناد" جمع‌آوری کرده است. در تعدادی از این اسناد مهرهای مهدعلیا به چشم می‌خورد.

۳- جایگاه اجتماعی زنان در دوره قاجار

در دوره قاجار زنان در عرصه‌ی اجتماعی حضور بسیار کم‌رنگی داشتند، این شرایط برای زنان درباری به مراتب بهتر از سایر زنان جامعه بوده است. آن‌گونه که در تاریخ ذکر شده است زنان درباری و طبقه بالای جامعه توسط معلمان سرخانه و افراد معتمد و غالباً مسن آموزش می‌دیدند. آن‌گونه که لیدی شیل^۱ در خاطراتش به این مسأله اشاره کرده است: «زنان طبقه مرفه معمولاً باسوادند و با شعر و ادب مملکت خویش آشنایی دارند و اغلب آنان قرائت قرآن - نه معنی آن را- می‌دانند. در میان زن‌های ایل قاجار به خصوص خانواده سلطنتی، تعداد افراد باسواد خیلی زیاد است و اکثر آنها مکاتبات خود را شخصاً و بدون کمک میرزاها می‌نویسند» (شیل، ۱۳۶۸: ۸۹)

این زنان سرگرمی‌های بیشتری در جامعه داشتند. فعال‌ترین بُعد حضور اجتماعی زنان در دوره قاجار، شرکت در مراسم عزاداری ماه محرم، روضه‌خوانی و نمایش تعزیه بود. کسب اجر اخروی، نیت برای توبه از معاصی، افزودن بر اطلاعات دینی، دیدن رجال سیاسی، روحانیون، مراجع بزرگ و شنیدن مواعظ آنها، در کنار محظوظ شدن از لذت در جمع، مشارکت در طبخ غذا و تناول آن، از انگیزه‌های کوچک و بزرگی بودند که به حضور زنان در این مراسم قوت می‌بخشید (دلریش، ۱۳۷۵: ۷۴-۷۱)

شرایط زنان طبقه متوسط و پایین جامعه متفاوت بود. نقش اصلی زن این قشر از جامعه در خانواده معنی می‌یافت. اشتغال زنان بر حسب مقام اجتماعی آن‌ها و سکونتشان در شهر و روستا فرق می‌کرد (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۵۷) این زنان مسئولیت بیشتری در امور مربوط به خانواده بر عهده داشتند. آنان تمامی وقت خود را برای تهیه غذا، مراقبت از فرزندان، رسیدگی به امور خانه و انجام کارهای ریز و درشت خانگی می‌گذراندند که کاری بی‌انتها مالال‌آور، تکرار شونده و بدون جاذبه بود (دیولافوا، ۱۳۶۹: ۷۸)

حضور زن در دربار قاجار، از دوران فتحعلی‌شاه است که رنگی جدی به خود می‌گیرد به طوری که رسیدگی به اموال و دارایی پادشاه که از امور حکومتی بود در این دوره برعهده زنان اندرونی بود و شاه به علت اعتمادی که به آنان داشت، این مسئولیت را به اندرونی محول کرده بود.

۱- مری لئونورا وولف شیل (Lady Mary Leonora Woulfe Sheil) همسر وزیر مختار انگلیس در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه قاجار.

حرمسرای ناصری اما آخرین حرمسرای گسترده پادشاهی ایران بود. در این حرمسرا آمیزه‌ای از سنت و تجدد و تقابل کهنه و نو به چشم می‌خورد که در شناخت تحولات مربوط به زنان، جایز اهمیت است. در مقایسه با حرمسرای فتحعلی‌شاه که زنانش بیشتر هنرمند، خطاط و شاعر بودند و دخالت آنان در امور سیاسی تقریباً محدود به شفاعت و میانجی‌گری بود، حرمسرای ناصری عرصه‌ای سیاسی محسوب می‌شد و در دوره‌های مختلف حکومت او، زنان نقشی تعیین کننده در مسایل سیاسی ایفا کردند. یکی از آن‌ها مادر ناصرالدین شاه، ملک جهان قاجار بود که پس از فوت شوهرش وارد عرصه سیاست شد. او پس از درگذشت محمدشاه تا رسیدن ولیعهد (ناصرالدین شاه) از آذربایجان به تهران، زمام امور مملکتی را به دست گرفت. با سفرهای کشورهای اروپایی مذاکره کرد و حمایت آنان را از پادشاهی پسرش، به دست آورد. از وی نامه‌های زیادی برجای مانده که پای آنها مهر زده است. این نامه‌ها که در کتاب مهدعلیا به روایت اسناد توسط عبدالحسین نوایی چاپ شده است شامل موقوفات، فرامین، نامه‌های او به ناصرالدین شاه و نامه به سایر درباریان است. مضمون نامه‌های مهدعلیا به ناصرالدین شاه یا سایر درباریان، بیشتر شفاعت و پیگیری کار اطرفیان، رسیدگی به امور مالی یا حل اختلافات خانوادگی است (نوایی، ۱۳۷۲: ۷۲).

نفوذ زنان درباری روی سلاطین و امرای کشوری به حدی در اعمال و تصمیمات آنان مؤثر بود که همواره سایه آنان در پشت بسیاری از حوادث تاریخی ادوار مختلف این کشور، علی‌الخصوص دوران قاجار قابل رویت است (کسری، ۱۳۸۷: ۵). این مسأله تا حدی است که پاره‌ای از زنان درباری در دوره‌ی قاجار حتی به حکمرانی نیز رسیدند. از جمله آنان "حُسن جهان" ملقب به "والیه" از دختران فتحعلی‌شاه سالها در کردستان، با کمال استقلال حکمرانی نمود و "فخر الملوک" دختر ناصرالدین شاه مدتی در قم دست اندرکار رتق و فتق امور بود (عضدالدوله، ۱۳۶۲: ۲۰).

شرایط سایر زنان در دوره قاجار متفاوت بود. در این دوره در خانه‌ها و خیابان‌ها جدایی جنسیتی وجود داشت، به ویژه در میان طبقات پایین‌تر جامعه؛ در خانه‌ها اندرونی و بیرونی مجزا بود، میهمانان زن توسط زنان پذیرایی می‌شدند و میهمانان مرد توسط مردان (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۳۰). وظایف و اشتغال گوناگون زنان در اندرون، هرگز به معنای حبس کامل و محروم بودن مطلق آنان از تماس با اجتماع نبوده و همواره ضرورت‌ها و دلایلی چند، زنان را به محیط خارج از اندرونی می‌کشاند. از جمله اصلی‌ترین این ضرورت‌ها تهیه مایحتاج عمومی از بازار بود (دلریش، ۱۳۷۵: ۶۸). زنان در عهد قاجار، خواه از طریق تولید برای خانواده و خواه تولید برای امرار معاش، نقش مهمی در معیشت خانواده‌ها ایفا می‌کردند که در اقتصاد کشور نیز بی‌تأثیر نبود. یکی از دلایلی که به نظام چندزنی به ویژه در ایلات عشایر و روستاییان دامن میزد، استفاده از نیروی جسمی زنان در تولیدات دامپروری و کشاورزی بود (رابینو، ۱۳۴۳: ۴۳) به طوری که قدر و قیمت یک زن تا حد زیادی بر اساس مهارت‌های تولیدی او مشخص می‌شد (دالمانی، ۱۳۲۵: ۱۲۵).

۴- مهرهای زنان در دوره‌ی قاجار

از آنجایی که زنان دربار باسواد بودند و با توجه به اینکه در امور داخلی مملکت قدرت دخالت داشتند بیشتر مهرهای برجای مانده از این قشر مربوط به زنان دربار است. مهرهای زنان درباری با توجه به موقعیت و جایگاه آنها همانند مهرهای شاهان و شاهزادگان قاجاری از زیبایی خاصی برخوردارند. یکی از این افراد مهد علیا است. «مهدعلیا پیش از آن که شوهرش بمیرد، خود مشتاق دخالت در امور و طالب خودنمایی و اظهار وجود در مسائل اداری و سیاسی بود چنان‌که وقتی پسرش در آذربایجان به‌عنوان ولیعهد صاحب دربار و دستگاهی بود، وی در کارها مداخله می‌نمود و چون ناصرالدین میرزا هنوز کودک بود او هم نامه‌ها و فرمان‌های «ولایتعهدی» را مهر می‌کرد. نامه‌ای از این دست موجود است که مهر «ناصرالدین» را بر حاشیه‌ی راست دارد و مهر مهدعلیا را با نوشته «ولیعهد شه را مهین مادرم» در گوشه‌ی سمت چپ» (نوایی، ۱۳۷۲: ۳۲). این مهر بیشتر بر روی فرامین و نامه‌های مربوط به موقوفات دیده می‌شود. از وی مهرهای دیگری با نوشته‌های «ملک النساء العالمین»، «عصمه دنیا و الدین»، «الله مهدعلیا» برجای مانده است (تصویر ۱).

تصویر ۱- دسته مهر مهدعلیا موجود در کاخ گلستان (جدی، ۱۳۹۰: ۱۳۲)

بنا به نوشته‌های بنجامین^۱ «زنان اعیان و اشراف اغلب مهر اسم خود را در حلقه‌هایی جواهرنشان در انگشت و یا به صورت مدال مرصع در گردن دارند و استفاده از مهر انگشتی در بین زنان رایج است» (بنجامین، ۱۳۶۹: ۲۵۲)

متن مهر که به آن «سجع مهر» گفته می‌شود، بنا بر عقاید دارنده‌ی مهر با یکدیگر متفاوت است. با خواندن سجع هر مهری به دیدگاه اعتقادی وی پی خواهیم برد. خطوط (سجع) را نیز می‌توان به انواع زیر طبقه‌بندی نمود:

الف- مهر با سجع شعرگونه:

این دسته از مهرها به شکل چهارگوش تاج دار یا ساده و نیز بیضی شکل دیده شده است. انتخاب ابیات و اشعار مناسب به کار رفته در مهرها و جایگاه آن‌ها در فرهنگ و ادبیات فارسی برای حک روی مهرها ابتدا در زمان سلاطین آق قویونلو صورت گرفته و در سلسله صفوی از زمان شاه طهماسب مرسوم و از آن به بعد در میان پادشاهان و رجال مختلف معمول شده است. اغلب حکاکان از هنر سجع سازی و قریحه‌ی شاعری بهره‌مند بودند و بنا به شخصیت و طبع متقاضی سجع مناسبی را برایشان انتخاب می‌نمودند.

مهر چهار گوش تاج دار: زنان صاحب نفوذ درباری بنا به موقعیت اجتماعی و سیاسی خود از مهرهایشان استفاده می‌کردند. مهرهای این دسته افراد با سجعی شعرگونه به شکل چهارگوش تاج‌دار همراه است. جنس مهر غالباً سنگ عقیق یا زمرد بر پایه طلا می‌باشد. قسمت بیرونی مهرها نیز با تزیینات میناکاری و مرصع کاری سنگهایی نظیر فیروزه و یاقوت مزین شده‌اند. این مهرها از نظر ظاهری شبیه مهر شاهان و شاهزادگان و البته با تزیینات بیرونی بیشتری است. (تصویر ۴تا۲)

تصویر ۲- مهر مهد علیا با سجع: هوالولی، سزد بوسد اگر آفتاب نقش نگیمن که مادر ملک روزگار ناصر دینم ۱۲۶۴ (جدی، ۱۳۹۰: ۱۳۴)

تصویر ۳- مهر مهد علیا با سجع: العزه الله، سزد که رشک برد مه برفعت جاهم کنیز فاطمه و مادر شهنشاهم ۱۲۷۴ (جدی، ۱۳۹۰: ۱۳۵)

تصویر ۴- مهر مهد علیا با سجع: العزه لله، حسنا الله ناصرا و معین مادر شاهرا طراز نگیمن ۱۲۶۵ (جدی، ۱۳۹۰: ۱۳۶)

۱- ساموئل گرین بنجامین (Samuel Greene Wheeler Benjamin) نخستین سفیر رسمی کشور ایالات متحده آمریکا در ایران بود.

مهر چهارگوش ساده: این نوع مهرها با سجع‌های شعرگونه نیز مخصوص شاهزاده خانم‌های درباری و زنان بلندمرتبه است (تصویر ۵ تا ۷).

تصویر ۷- مهر به سجع: و خانم کوچک خانه نبی زینب ۱۲۴۲ (نگارنده، مجموعه خصوصی ویسی)

تصویر ۶- مهر به سجع: گوهری هستم که روشن کرده‌ام روی زمین دوختر ملا محمدابن زین العابدین (۱۲۷۱) (نگارنده، مجموعه خصوصی عبادتی)

تصویر ۵- مهر دختر فتحعلی شاه به سجع: طالع ز آسمان شهنشاهی اخترم آزرم آفتاب درخشنده گوهرم (جدی، ۱۳۸۷: ۲۶۴)

مهر بیضی شکل: این نوع مهرها به علت داشتن فضای محدود جهت حک، دارای عبارات مسجع کوتاهی به همراه نام یا القاب شخص است. (تصویر ۷ و ۸)

تصویر ۸- مهر مهد علیا به سجع: شه جم نگین را مهین مادرم (جدی، ۱۳۹۰: ۱۳۸)

بر روی اسناد زیادی که از مهدعلیا باقی مانده مهر با سجع "شه جم نگین را مهین مادرم" دیده می‌شود. این مهر مربوط به دوران پادشاهی ناصرالدین شاه است. وی مهر بیضی دیگری نیز با سجع: "ولیعهد شه را مهین مادرم" دارد که براساس سجع آن مربوط به فرامین زمان ولیعهدی ناصرالدین شاه است.

تصویر ۹- مهری با سجع: نوگل باغ حیا کشمش خانم (نگارنده، مجموعه خصوصی ویسی)

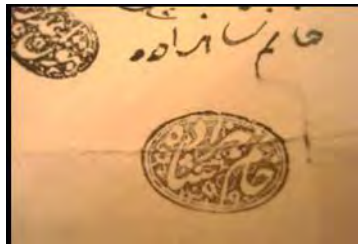
ب- مهر با سجع اسم به همراه القاب و یا نسب

این نوع مهرها بیشتر در فرم‌های معمول چهارگوش، بیضی، (تصویر ۹ تا ۱۱) و نیز در مواردی محدود پنج گوش و چهارگوش تاجدار نیز هستند.

۱- این مهر احتمالاً به دختر یک روحانی تعلق داشته است و مهر انگشتی بوده است. این مهر را در گروه چهارگوش طبقه بندی کرده‌ایم.

تصویر ۱۰- مهرهای چهار گوش همسر ناصرالدین شاه و مادر مظفرالدین شاه به سجع های از راست به چپ: شکوه بنت شعاع ۱۲۸۱، کربلایی شکوه ۱۲۸۷، والده ولیعهد شکوه السلطنه ۱۲۷۹، شکوه السلطنه ۱۲۸۳ (جدی، ۱۳۹۰: ۱۴۵-۱۳۸)

تصویر ۱۲- اثر مهر با سجع «شاهزاده خانم ۱۳۰۹» بر روی سندی از دوره قاجار (نگارنده، مجموعه خصوصی طباطبایی)

تصویر ۱۱- مهر بیضی همسر ناصرالدین شاه و مادر مظفرالدین شاه به سجع های: مشهدی شکوه (جدی، ۱۳۹۰، ۱۴۰)

نمونه مهرهایی با اشکال ۵ ضلعی و چهار گوش تاج دار متعلق به همسران و مادر شاه است. البته تعداد این نوع مهرها معدود بوده و استعمال آن در بین زنان دیگر رواج نداشته است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۳- مهرهایی با اشکال چند وجهی از همسر ناصرالدین شاه و مادر مظفرالدین شاه به سجع های شکوه السلطنه و مهدعلیا (جدی، ۱۳۹۰، ۱۴۵-۱۳۸)

ج- مهرهایی با سجع های کنیز فاطمه به همراه نام

این دسته از مهرها در بین کلیه زنان دربار و غیردرباری والا مقام رواج داشته است. آنان در این مهرها با توسل به حضرت فاطمه زهرا (س) و کنیز خواندن خود عشق و ارادت قلبی شان را به آن بانوی بزرگوار ابراز می دارند. این مهرها نشان دهنده تعلقات مذهبی بانوان در دوره قاجار است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۴- مهرهایی با سجع های کنیز فاطمه مخلصه ۱۱۷۹ و کنیز فاطمه ماهی شرف ۱۲۶۲، کنیز فاطمه خیرالنسا (نگارنده، مجموعه خصوصی محفوظی)

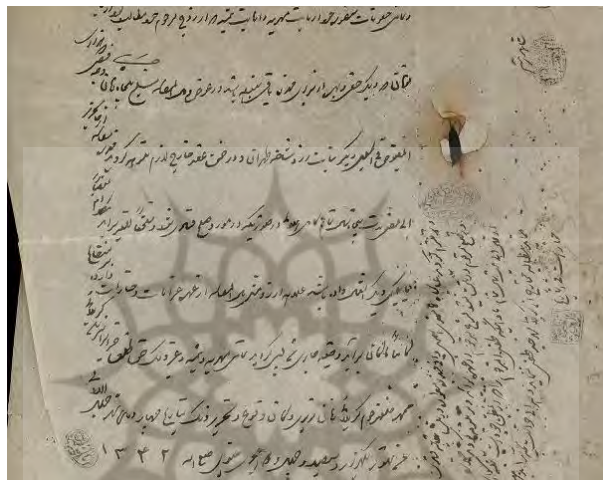

د- مهرهای با سجع های فقط اسم

رایج ترین مهرها حک اسم به تنهایی بر روی مهر است که بر روی سنگ عقیق و یا آلیاژ برنج حک شده است. این نوع مهر در بین بانوان بلند مرتبه و متمول استفاده می شده است. نقش آنها را بر روی بعضی از اسناد نظیر وکالتنامه یا اجاره نامه که مالک زن بوده است دیده می شود. از آنجایی که فقط نام شخص بر روی مهر حک می شده است، متناسب ترین فرم برای سنگ یا فلز آن شکل بیضی بوده است (تصویر ۱۴ و ۱۵).

تصویر ۱۵- مهرهایی با سجع اسم (نگارنده، مجموعه خصوصی محفوظی)

تصویر ۱۶- صلح نامه ای مربوط به سال ۱۳۴۲ با مهری به سجع «فاطمه» (www.qajarwomen.org)

ه- مهر با سجع های متفرقه:

نمونه هایی از مهرها دیده شده اند که سجع های متفاوتی دارد و کمتر مورد استفاده قرار گرفته اند. این نمونه سجعها در مهرهای شکوه السلطنه همسر ناصرالدین شاه با عناوین «یا ودود»، «یارو»، «یا داود»، «صح شکوه السلطنه» دیده شده است. سجع های دیگری نظیر «صح بنظر رسید» هم یکی دیگر از نوشته های مهر "مهتابان قمر السلطنه" دختر فتحعلی شاه قاجار است. مهرهای با سجع صح در تأیید فرمان و نامه ارسالی است. این مهرها در شکل های مختلف بیضی، چهارگوش و بادامی شکل دیده می شوند (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۷- نمونه مهرهایی با سجع های متفاوت: صح شکوه السلطنه، یارو، یا ودود، صح بنظر رسید یا داود (جدی، ۱۳۹۰: ۱۴۶-۱۵۷)

د- مهرهای تصویری

تعداد محدودی از مهرهای زنان تصویری هستند. در برخی از این مهرها نام شخص در گوشه‌ای از تصویر حک شده است (تصویر ۱۷). این مهرها متعلق به زنان طبقه متوسط جامعه بوده است، که بر روی برنج حکاکی می‌شده است.

تصویر ۱۸- نمونه مهرهای تصویری (جدی، ۱۳۹۲: ۴۶۸)

۵- تجزیه و تحلیل مهرها

در بررسی مهرهای برجای مانده از دوره قاجار به تعداد محدودی از مهرهای زنان برمی‌خوریم. این مهرها از جنس برنج و انواع سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی مانند عقیق، یشم و زمرد است. زیرا درجه سختی این آلیاژ و سنگ‌ها مناسب حکاکی است. قاب مهرها بیشتر از طلا و نقره ساخته می‌شد. مهرهای مهد علیا و شکوه السلطنه با تزیینات بیشتر بیرونی نظیر میناکاری، فیروزه کوبی و مرصع کاری است.

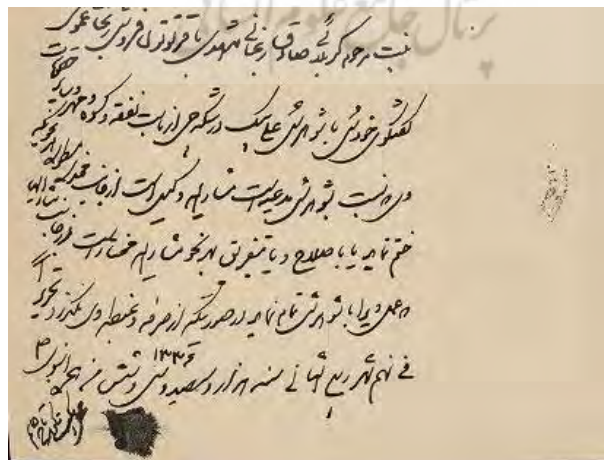
«استفاده از طلا به شاه و شاهزادگان بزرگ که قدرت آن‌ها با اقتدار شاه برابری می‌کرد، اختصاص داشت اما مهرهای سلطنتی پادشاهان برای مهمور کردن اسناد به‌وسیله‌ی کارمندان مهورداری‌ها مورداستفاده قرار می‌گرفت با توجه به هزاران حکمی که هرساله از مهورداری‌های سلطنتی خارج می‌شد، این مهر نمی‌توانست از جنس طلا باشد زیرا امکان داشت بر اثر کار زیاد خیلی زود فرسوده شود» (علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۵: ۳۷۲)

بر روی تعدادی از این مهرها تاریخ ساخت مهر هم حک شده است، که کمک زیادی به شناسایی سیر تحول مهرها می‌کند. این اعداد در گوشه‌های بالا یا پایین مهر و کوچکتر از اندازه سجع مهر حک می‌شود. ذکر تاریخ بر روی مهرها از دوره صفویه متداول شد و این سنت تا دوره قاجاریه ادامه یافت.

خط مورداستفاده بر مهرها نستعلیق، شکسته نستعلیق، ثلث و نسخ است. تعدادی از مهرهای شکوه السلطنه به خط طغرا مزین شده است.

شکل مهرهای ساخته شده در این دوران چهارگوش، چهارگوش با تاج، بیضی، پنج ضلعی و بادامی هستند. اما شکل‌های چهارگوش و بیضی رایج‌ترند. شکل مهرها به مقام و منزلت اجتماعی و اقتصادی، اعتقادات مذهبی و فرهنگی و سلیقه صاحب مهر بستگی دارد که توسط سازنده مهر اجرا می‌شود.

در لابه‌لای اسناد اثر انگشت زنان بسیار بیشتر از مهر دیده می‌شود، به جز موارد محدود زنان با نفوذ صاحب مهر بقیه بانوان در دوره قاجار حتی عقدنامه خود را با اثر انگشت تایید می‌کردند (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹- وکالت نامه خانمی به همراه ثبت اثر انگشت خویش (www.qajarwomen.org)

۶- نتیجه گیری

زنان در دوره قاجر فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی محدودتری نسبت به مردان داشته‌اند، بیشتر این فعالیت‌ها نیز مختص مادران، همسران و دختران شاهان قاجار بوده است. زنان مرفه و حتی متوسط شهرنشین نیز در فعالیت‌های اقتصادی سهمیم بوده‌اند. مهرهای این زنان در اسناد مختلف دیده می‌شود. مهرهای زنان درباری در اندازه‌ی بزرگ و سجع‌هایی شعرگونه است، که از نظر زیبایی با مهرهای شاهان و شاهزادگان برابری می‌کند. بیشترین اسناد مهر خورده زنان به مهدعلیا اختصاص داشته است. وی علاوه بر اسناد مربوط به امور سیاسی، نامه‌های مختلفی مربوط به امور وقف و فرمان دارد که مهرش در پای آن اسناد دیده می‌شود. از زنان خانواده مرفه نیز اسنادی برجای مانده است که در پای آن‌ها مهر دیده می‌شود. مضمون این اسناد مربوط به سهم‌الارث، وکالت و مواردی از این دست است. این امکان زمانی برای این گروه از زنان فراهم بوده است که به درجه‌ای از تمکن مالی رسیده باشند که در بیشتر موارد در سال‌های میانسالی عمرشان بوده است. به طوری که مهر زنان در پای عقدنامه‌های خود زده نمی‌شد زیرا نه به بلوغ عقلی می‌رسیده‌اند که اجازه تصمیم‌گیری مستقل داشته‌اند و نه از نظر مالی قابلیت جابجایی اموال خود را داشته‌اند.

این افراد چون القاب خاصی نداشته‌اند، مهرهایشان با اسم کوچک یا مصطلحشان ساخته شده است و گاه به علت تعلقات مذهبی خود را کنیز حضرت فاطمه لقب داده‌اند. برعکس مهر مردان که سجع آن با آیه‌ای از قرآن یا حدیثی از ائمه و یا اشعاری مرتبط با شخص دارنده مهر مزین شده طراحی این‌گونه مهرها ساده است و زیبایی خاصی «جز در مواردی خاص» در آن‌ها دیده نمی‌شود. شکل این مهرها عموماً چهارگوش یا بیضی از جنس سنگ عقیق، یشم، زمرد و برنج است. خط غالب به کار رفته در این مهرها نستعلیق است که به جز مهرهای زنان درباری بقیه مهرها از خط قوی برخوردار نیستند. اغلب زمینه‌های مهر با گل‌ها و اسلیمی‌های تزئین شده است. زمینه‌های تزئینی علاوه بر زیبایی مهر عاملی جهت جلوگیری از تقلب در ساخت این مهرها بوده است.

منابع

۱. بنجامین، س. ج (۱۳۶۹)، «ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین‌شاه»، ترجمه حسین کردبچه، چاپ دوم، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
۲. پولاک، ادوارد یاکوب (۱۳۶۱)، «سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)»، جلد ۱، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
۳. جدی، محمدجواد (۱۳۹۰)، «مهرهای سلطنتی»، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی
۴. جدی، محمدجواد (۱۳۹۲)، «دانشنامه مهر و حکاکی در ایران»، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.
۵. دالمانی، هانری (۱۳۲۵)، «سفرنامه»، ترجمه فرهوشی، تهران: ابن سینا و امیرکبیر.
۶. دلریش، بشر (۱۳۷۵)، «زن در دوره قاجار»، تهران: دفتر مطالعات دینی سازمان تبلیغات اسلامی.
۷. دیولافوا، مادام ژان (۱۳۶۹)، «ایران، کلد و شوش»، ترجمه علی محمد فرهوشی، به کوشش بهرام فرهوشی، تهران: دانشگاه تهران.
۸. رایینو، ه. ل (۱۳۴۳)، «مازندران و استرآباد»، جلد دوم، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۹. ساناساریان، الیز (۱۳۸۴)، «جنبش حقوق زنان در ایران: طغیان، افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا انقلاب ۱۳۵۷»، جلد اول، تهران: نشر اختران.
۱۰. شیل، لیدی (۱۳۶۸)، «سفرنامه شیل»، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشرنو
۱۱. عضدالدوله، احمدمیرزا (۱۳۶۲)، «تاریخ عضدی»، مصحح کوهی کرمانی، تهران: انتشارات سرو.
۱۲. علیزاده بیرجندی، زهرا؛ مکرمی فر، ابوالفضل؛ کاظمی، سیده کلثوم؛ سروش، محمدرضا (۱۳۸۵)، «نگرشی بر مهرنامه‌های عصر قاجاریه در بیرجند»، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
۱۳. کسری، نیلوفر (۱۳۸۷)، «زنان در تاریخ معاصر ایران»، تهران: بدرقه جاویدان.
۱۴. نوایی، عبدالحسین (۱۳۷۲)، «مهدعلیاجهان خانم»، تاریخ معاصر ایران، کتاب پنجم، تهران: مؤسسه‌ی پژوهش و مطالعات فرهنگی (بنیاد مستضعفان و جانبازان).
۱۵. نوایی، عبدالحسین (۱۳۸۳)، «مهدعلیا به روایت اسناد»، تهران: اساطیر.

16. www.qajarwomen.org,1/30/2016,14:30.

Abstract:

The seals have always been the focus of human society during various historical periods. These objects represent the identities of the various people who have thus endorsed their command. In addition to the aesthetic beauty, seal's writings express various aspects of one's social, cultural, and political thinking. The pre-Islamic motifs in Iran have been pictured. In the Islamic period, these motifs were replaced because of the change in religion and the type of ideology, and the inscription was engraved on the seals.

During the Qajar period, seals were considered by all segments of society, and everyone from kings and princes to farmers had seals. The women were from the Qajar community, and due to the social conditions of that period, not many seals were introduced. The lack of attention to women during various historical periods of Iran has led to a lack of study of the dimensions of their cultural, political, economic and social personalities.

The purpose of this study was to analyze the writings of women seals to identify their social status and their religious and political beliefs. Historical and descriptive analytical methods have been used to answer these questions. The information and data required for this research were collected through field and library research. In this study, data analysis method is qualitative. The results of the research show that women of this covenant used seals with different themes depending on their social status and position and writing of the seal represented their religious personality and social status.

KEYWORDS: Seal, Women, Repentance, Qajar Period

